

Minulost a současnost česko-mongolské expedice

Československo-mongolská expedice v r. 1958 byla prvním a na dlouhou dobu jediným zahraničním projektem české archeologie. O jeho realizaci se zasloužil zejména Lumír Jisl, přední český archeolog a orientalista, pracovník Archeologického ústavu ČSAV. Význam lokality, která se stala předmětem terénního výzkumu, tkví v mnoha oblastech vědeckého zájmu, např. filologie (rozluštění turkického runového písma), historie (konsolidace Východo-turkického kaganátu, osobnost prince Kültegina) či archeologie (status nomádských kmenů na okraji čínského impéria).

■ **LUCIE ŠMAHELOVÁ**
Archeologický ústav
AV ČR, Praha, v. v. i.

Výzkum proběhl v r. 1958 ve spolupráci s Archeologickým ústavem Mongolské Akademie Věd, avšak nebyl vzhledem k předčasné Jislově smrti (1969) dokončen. Vznikla pouze předběžná nálezová zpráva

a několik článků, archeologické nálezy z tohoto výzkumu však zůstaly dodnes nezpracovány a nepublikovány – o splacení tohoto dluhu autorka v posledních letech usiluje.

Historie projektu

Autorem myšlenky zorganizovat československou expedici do Mongolska byl tehdejší ředitel Archeologického ústavu v Praze, Jaroslav Böhm, který se nechal inspirovat etnografickými cestami Pavla Pouchy v roce 1955. Nápad získal konkrétní podobu během jednání s Mongolským vědeckým komitétem v roce 1956-7. Výsledkem jednání byla dohoda o vědecké spolupráci a na jejím základě byl Lumír Jisl vyslán na studijní cestu do Mongolska, aby zde vybral objekt vhodný k výzkumu. Protože hlavním cílem expedice bylo navázat vědeckou spolupráci a zároveň přinést do Mongolska tehdy nové metody archeologického výzkumu, byla pozornost zaměřena na některou z menších, ale dostatečně známých lokalit. Turkické památníky v Orchonu nabízely ideální podmínky k výzkumu. Byly objeveny již roku 1889 ruským badatelem Jadrincevem, avšak nebyly dosud systematicky zkoumány; vědecký zájem se do té doby soustředil převážně na filologické otázky¹ a několik menších zjišťovacích sondáží.² Pro účely expedice se jako vhodný ukázal menší památník prince Kültegina z 8. stol. n. l., u něhož se předpokládalo, že i krátký sezónní výzkum přinese uspokojivé výsledky.

Po zdoluhavých přípravách a složitých vyjednáváních o spolupráci mezi oběma stranami byly dohodnuty finanční podmínky výzkumu a vytvořen česko-mongolský pracovní tým. Za českou část expedice byli

vysláni archeologové Lumír Jisl, Antonín Knor, Josef Váňa, lékař a antropolog Emanuel Vlček, dokumentátor František Buřil, fotograf Alois Kleibl a řidič Josef Vorlíček. Mongolskou stranu reprezentovali archeologové Serodžav, Perlé, Navaan, etnograf Badam-Khatam a studenti Čojbalsanovy univerzity v Ulánbátaru. Samotný výzkum trval od 19. července do 14. září 1958 – oproti původně plánovaným čtyřem měsícům bylo nutné kvůli náročnému transportu a dalším komplikacím tuto dobu zkrátit na dva měsíce, což se, bohužel, také podepsalo na výsledku expedice. Památník nemohl být vzhledem k časové tísní zcela prozkoumán a mnohé otázky proto zůstaly dodnes nevyřešeny.

Lokalita

Údolí řeky Orchonu (**obr. 1–2**) leží přibližně 400 km západně od Ulánbátaru, téměř v samém geografickém středu Mongolska. Tato oblast byla nejen mocenským, politickým a náboženským centrem v období Východoturkického kaganátu, ale hrála zásadní úlohu i v konsolidaci dalších nomádských kmenů, například Ujgurů (město Khara-balgasun) a Mongolů (město Karakorum, první buddhistický klášter Erdene-dzú). Na základě historických pramenů lze navíc předpokládat, že údolí Orchonu mělo jako jedna z mála zemědělsky využívaných částí Mongolska nezanedbatelný hospodářský význam. Každý výzkum prováděný v této oblasti má proto z hlediska celkového historického kontextu naprosto nepostradatelnou hodnotu.

V místě zvaném Chöšö-čajdam³ se původně nacházelo několik podobných památníků. Jedná se o pohřební komplex turkické aristokracie

■ **Obr. 1.** Mapa Mongolska s vyznačením údolí Orchonu. Zhotovila L. Šmahelová.

1 Na základě zdejších dvojjazyčných nápisů bylo rozluštěno turkické runové písmo.

2 Lokalita byla částečně zkoumána několika zahraničními expedicemi (V. V. Radlov 1891, W. Kotwicz 1912, D. D. Bukinič 1934).

3 V překladu „Step se sochami“.

4 Všechny turkické památky charakterizuje právě orientace východ-západ, což souvisí s náboženskými zvyklostmi nejstarších Turků. Vchod je vždy situován ve směru vycházejícího slunce.

5 Tzv. „kamennýje baby“.

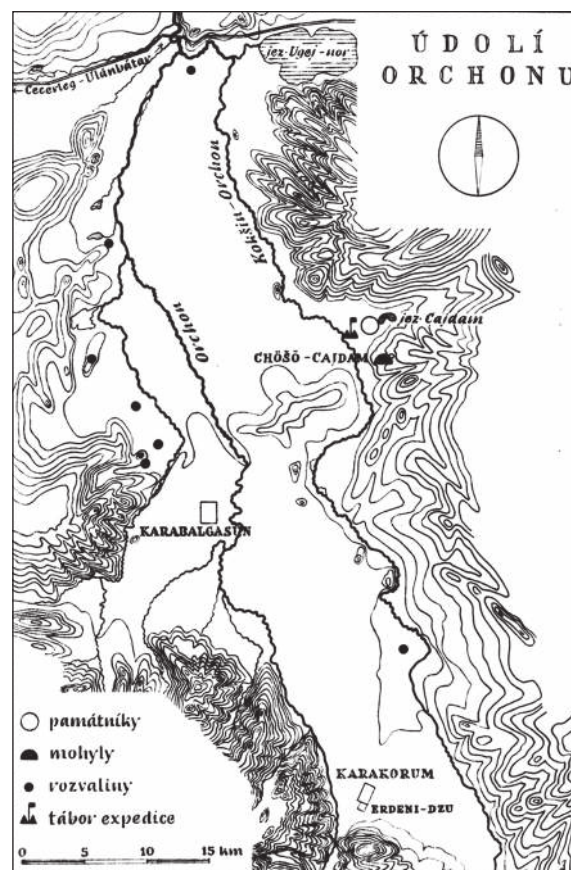
6 Stejně prvky nacházíme i u sousedního památníku Bilgä-khana, zde ovšem střeží vchod sochy lvů; tato symbolika patrně souvisí s hierarchií ve vládnoucích rodech.

a chánů (turkických kaganů), jehož součástí jsou památníky prince Kültegina a jeho bratra Bilgä-khana. Díky dvojjazyčným stélám s turkicko-čínskými nápisy, popisujícími život a skutky pohřbených chánů, poskytují portrét konkrétních osobností spojených s konkrétními doloženými historickými událostmi, datovanými v textu s absolutní přesností, což je v nomádském prostředí poměrně vzácným jevem. Dle nápisu měl princ Kültegin jako velitel armády a pravá ruka Bilgä-khana velkou zásluhu na konsolidaci druhého Východoturkického kaganátu, založeného r. 680 n. l. Vyvrážděním boční dynastické větve soustředil Kültegin veškerou moc do rukou svého bratra a po smrti svého otce İltäris-chána tak učinil přítrž nástupnickým sporům, které ohrožovaly kmenovou soudržnost. Když Kültegin zemřel ve věku 48 let, byl na Bilgä-khánův příkaz k uctění jeho památky a zásluh vystaven r. 732 n. l. památník, jak je doloženo nápisem.

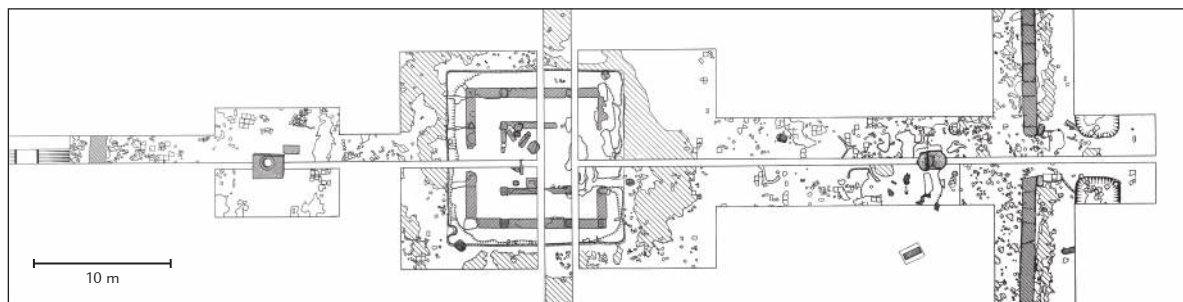
Památník byl prozkoumán metodou křížové sondáže, rozšířené postupně do 15 samostatných sond

(obr. 3). Hlavní sonda A byla vedena podélně celým okrskem od východu na západ⁴ a protínala všechny jeho konstrukční části; tj. vchod, kamennou želvu s dvojjazyčnou stélou, centrální chrám a obětní kámen na západním konci. Přístup k památníku byl původně od východu vyznačen 3 km dlouhou řadou balbalů⁵ v podobě antropomorfních kamenných stél, které měly symbolizovat počet poražených nepřátel. Tyto balbaly pravděpodobně lemovaly také východní zeď, pokud ne celý obvod památníku, dnes však zůstal zachován pouze jeden proti vchodu do památníku.

Celý areál má obdélný tvar (cca 30 × 70 m) a původně byl obehnan 1 m silnou zdí a příkopem, které byly přerušeny na jediném místě – u východní vstupní brány. Vchod byl strážěn dvěma sochami beranů, ležícími naproti sobě.⁶ Bezprostředně za těmito sochami se přímo ve vstupním prostoru nacházela mělká nádrž na dešťovou vodu, která měla patrně jak praktický, tak kultovní funerální charakter související s překračováním hranice do světa mrtvých.

■ Obr. 2. Schematická mapa údolí Orchonu s vyznačením důležitých lokalit. Pozůstalost L. Jisla, 1958. Archiv ARÚP FP-2334.

■ Obr. 3. Chosho-cajdam, památník prince Kültegina. Terénní dokumentace z roku 1958. Archiv ARÚP FP-49824-6.

■ Obr. 4. Külteginova stéla s dvojjazyčným nápisem, lokalita v roce 1958. Foto A. Kleibl, archiv ARÚP FP-21285.

■ Obr. 5. Portrét prince Kültegina. Foto A. Kleibl, archiv ARÚP FT-48285.

■ Obr. 6. Terénní výzkum – nivelace sondy. V popředí J. Váňa a F. Buřil. Foto A. Kleibl, archiv ARÚP FT-20334.

■ Obr. 7. Okapový terč (rozeta) – typické ozdobné zakončení střešních tašek a okapů. Uloženo v depozitáři Archeologického ústavu MAS, Ulaanbaator, Mongolsko. Foto A. Kleibl, archiv ARÚP FT-19600.

Dále odtud směrem na západ byl v letech 1896–7 v rámci rekonstrukce lokality vztyčen malý pavilon chránící kamennou želvu, která původně nesla na zádech stělu s dvojzajčným turkicko-čínským nápisem, popisujícím život a skutky prince Kültegina a datujícícm vznik památníku k 1. 8. 732 n. l. (obr. 4). Protože však byla želva působením času silně poškozena, byla stěla přemístěna do druhotné polohy a pro její nový podstavec byla použita část obětního kamene, bohužel pro tento účel odlomená. Kamenná želva a stěla jsou typickými prvky

turkické funerální architektury. Mezi želvou a centrálním chrámem se pravděpodobně nacházela alej mramorových a kamenných plastik, představující procesí uctíváčů, jejichž zničená torza a fragmenty byly roztroušeny po celém tehdejší povrchu areálu.

Centrální svatyně byla postavena na zvýšeném vydlážděném piedestalu, přístupném schodištěm z východní a západní strany. Vlastní budova měla čtvercový půdorys přibližně 10 × 10 m a její prostor byl rozdělen vnější a vnitřní zdí na jakýsi ochoz a centrální komoru. Zde se nejspíše nacházelo místo kultu a uctívání, neboť zde byly objeveny fragmenty mramorového oltáře a soch prince Kültegina, jeho ženy a dvou kněží nebo hodnostářů. Posvátný charakter místa potvrdily i tři jámy s keramikou, pravděpodobně obětními dary. V jedné z nich byla nalezena rovněž známá hlava prince Kültegina (obr. 5), pozůstatek původní sochy a jeden ze vzácných příkladů portrétního umění v nomádkém prostředí.

Na západním konci areálu, patrně přístupný zadním východem z chrámu, se nacházel tzv. obětní kámen s kruhovým otvorem uprostřed. Otvor byl vyplněn směsí hlíny, staré a nové keramiky a dalších recentních nálezů, včetně mongolských mincí, což svědčí pro dlouhodobé využívání objektu jako posvátného místa.⁷ V tomto místě se předpokládá hrob prince Kültegina, avšak situace byla natolik komplikovaná a narušená zásahy vylupovačů, že již nezbyl čas situaci důkladně prozkoumat. Hrob nebyl nalezen a výzkum byl uzavřen.

Celková koncepce památníku, měřítko, dekorativní prvky a umělecký styl (kromě kamenných balbalů) vykazují jednoznačně čínské vlivy, což je potvrzeno také nápisem na stéle, kde se výslovně uvádí, že čínský císař na počest svého protivníka vyslal své umělce, aby mu vystavěli památník. Zánikový horizont souvisí

s nadvládou Ujgurů (740 n. l.) a vpádem Jenisejských Kyrgyzů (840 n. l.), kdy bylo zničeno mnoho turkických lokalit a fragmenty rozbitých soch byly obroušeny, aby již nemohly být nikdy zrestaurovány. Kromě toho byl také památník několikrát vykraden a opět opraven – jakému časovému období lze připsat tyto události, jakou měrou přispěli ke zničení Ujgurové a jakou Kyrgyzové, bude možné zjistit teprve až na základě řádného zpracování materiálu a keramické typologie v kontextu s nálezovou zprávou.

Navzdory náročným pracovním podmínkám (obr. 6) a nečekaným komplikacím byla první sezóna česko-mongolského výzkumu úspěšná, a proto se počítalo s jeho pokračováním. Bohužel, finanční problémy, nedostatečná komunikace a neprávě vstřícný přístup tehdejšího zahraničního oddělení AV ČR znemožnily další účast české části expedice na projektu. Lumír Jisl poté jen krátce navštívil lokalitu v roce 1963, ale přes veškerou snahu se mu již nepodařilo výzkumnou spolupráci obnovit.

Současnost a budoucnost

Práce probíhající v současnosti si kladou za cíl navázat na původní projekt a zpracovat výsledky československo-mongolské expedice tak, aby mohla být vytvořena nálezová zpráva. V roce 2006 byla proto obnovena spolupráce s mongolskou stranou. Hlavním předmětem zájmu jsou materiály z výzkumu, které jsou uloženy na různých místech, což působí největší komplikace při jejich zpracování. Archeologické nálezy jsou v Ulánbátaru, rozdělené mezi depozitáře Archeologického ústavu Mongolské Akademie věd a Národního muzea mongolské historie. Jde zejména o fragmenty střešních tašek a terakot, fragmenty soch a keramiky a několik kovových artefaktů (obr. 7–8).

Dokumentace k výzkumu (plány, deníky, fotografie apod.) je uložena v archivu Archeologického ústavu

⁷ Dodnes k němu přicházejí místní pastevci a vhadují dovnitř peníze a jiné věci, takže je otvor již opět zpola zanesen.

⁸ Zatímco část kolkované keramiky je shodná s materiálem nalezeným při výzkumu Tonyukukova památníku (významný hodnostář druhého Východoturkického kaganátu), část keramických nálezů odpovídá svou výzdobou i typologií keramice ujgurské (např. Šagonar, Tuva). Zda však přítomnost ujgurské keramiky svědčí pro kontinuální využití památníku i v době Ujgurského kaganátu nebo zda souvisí spíše s jeho zánikovým horizontem, prokáže až podrobnější analýza materiálů.

⁹ Součástí tureckého výzkumného projektu je rovněž rekonstrukce obou orchonských památníků včetně výstavby menšího lokálního muzea, kde budou uchovávány a chráněny originální skulptury a dochované architektonické části památníků. Rekonstrukce památníků i stavba muzea byly dokončeny na podzim roku 2008, originály jsou dnes nahrazeny replikami.

v Praze, některé písemnosti jsou ovšem ztraceny následkem ničivých povodní v roce 2002. Část materiálů je v rukou Jislovy rodiny; existuje rovněž několik dokumentárních záznamů pro Český rozhlas a krátký film z expedice. Protože téměř nikdo z členů expedice dnes již nežije, jsou toto jediné řádné zdroje informací o výzkumu z r. 1958.

Zpracování výzkumu by mělo vyústit v náleзовou zprávu a srovnání s výsledky výzkumů dalších turkických lokalit za posledních padesát let. Klíčovým bodem je proto v prvé řadě kresebná dokumentace a fotodokumentace Jislových nálezů v Ulánbátaru a zároveň uspořádání materiálů z pražského archivu. Zpracováním těchto informačních

celků vznikne podklad pro další badatelskou práci v tomto oboru, případně pro velmi žádoucí revizní výzkum lokality.

Během tří krátkých cest do Mongolska v l. 2006–2008 autorka provedla identifikaci a roztrídění materiálu z výzkumu v depozitářích Archeologického ústavu v Ulánbátaru; nálezy zde zůstaly uloženy v původním stavu od r. 1958. Vzhledem k tomu, že na mongolské straně neexistuje žádná písemná zpráva, dokumentace či alespoň soupis nálezů, nelze s určitostí říci, zda je materiál kompletní; s tím je ovšem třeba při stáří výzkumu a způsobu uložení nálezů počítat. V letech 2006 a 2007 byla provedena kresebná dokumentace signifikantních typů keramiky, které vykazují vztahy jak k dalším turkickým památkám, tak k ujugským lokalitám z téhož období (**obr. 9**).⁸ Na rok 2008 bylo naplánováno dokončení kresebné dokumentace ostatních nálezů včetně jejich fotodokumentace, která měla tvořit nedílnou součást náleзовé zprávy v podobě katalogu nálezů. Vzhledem k nenadálým okolnostem a obtížné komunikaci byl však depozitář uzavřen a práce se proto soustředily převážně na terén; památník prince Kültegina a původní Jislovy sondy byly zaměřeny pomocí GPS (**obr. 10–11**). Terénní průzkum se rovněž věnoval okolí památníků, detekci dalších turkických památek a vyhledávání vhodné lokality pro případný paleobotanický výzkum,

■ **Obr. 10.** Terénní průzkum autorky v r. 2007. Zaměřování lokality pomocí GPS.

který by svými výsledky napomohl objasnit historickou úlohu sledovaného území.

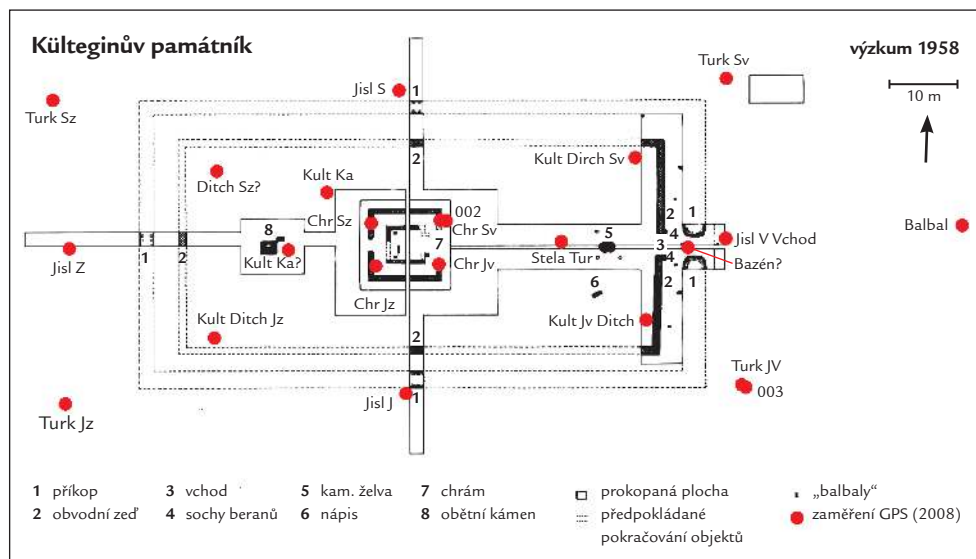
Součástí revitalizace projektu je ovšem také práce v českém zázemí, která je zaměřena na studium a shromáždění archivních materiálů. V rámci těchto příprav byly v depozitářích a archivech ARÚP vyhledány, oskenovány a evidovány původní terénní plány a fotografie z výzkumu. Zároveň byla zpracována a digitalizována veškerá dostupná dokumentace včetně deníků a zpráv, která je hlavním podkladem pro vytvoření náleзовé zprávy. V souladu se shromažďováním Jislovy pozůstalosti byl rovněž zpracován malý soubor terakot a keramiky z mongolského města Karakorum, které Jisl věnoval do Náprstkova Muzea v Praze (*Šmahelová – Pohl 2009*). Dílčí výsledky bádání jsou průběžně konzultovány

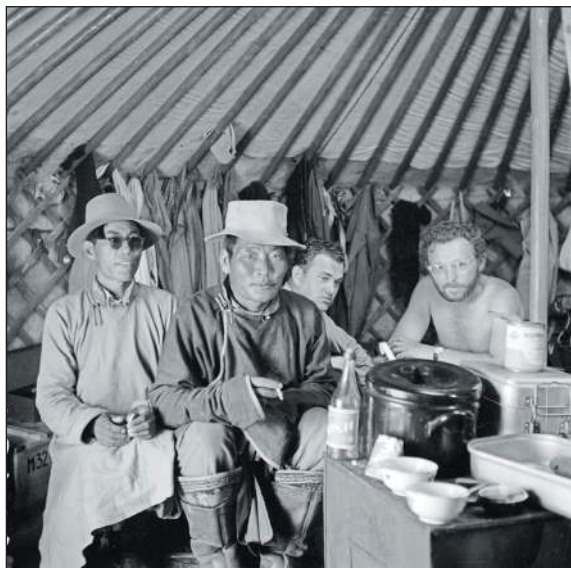
■ **Obr. 8.** Terakota. Pravděpodobně ozdoba původní fasády centrálního chrámu. Uloženo v depozitáři Archeologického ústavu MAS, Ulaanbaator, Mongolsko. Foto A. Kleibl, archiv ARÚP FP-48383.

■ **Obr. 9.** Keramika. Fragment nádoby, pravděpodobně ujugské provenience. Uloženo v depozitáři Archeologického ústavu MAS, Ulaanbaator, Mongolsko. Foto A. Kleibl, archiv ARÚP FP-48365.

■ **Obr. 11.** Body zaměřené GPS, vynesené na původním schematicém plánu z roku 1958. Archiv ARÚP FP-49827, měření GPS autorka.

■ Obr. 12. Žánrová. Členové expedice při odpočinku v jurtě. Zpráva L. Jisl a E. Vlček. Foto A. Kleibl, archiv ARÚP FT-20491.

s německými a mongolskými kolegy a odborníky na turkickou problematiku.

V současné době působí v Orcho-nu řada zahraničních expedic, které se věnují jak turkickému, tak mongolskému období. Mezi nejvýznamnější instituce patří například Deutsches Archäologisches Institut v Berlíně a univerzita v Bonnu, které dlouhodobě zkoumají Džingischánovo Karakorum (a nově i ujugurskou pevnost Khara-balgasun), či turecká výzkumná instituce TIKa, která se od 90. let věnuje výzkumu turkických lokalit včetně památníku Bilgä-khana.⁹ Dlouhodobý zájem o výsledky našeho výzkumu projevují ovšem i japonské, mongolské a ruské expedice, zabývající se turkickou problematikou. Uzavření tohoto nejen zajímavého, ale skutečně zásadního československého výzkumu,

který sehrál závažnou roli při hledání kulturní identity turkických etnik, má z pohledu zahraničních archeologických institucí značnou důležitost. Bez nálezové zprávy ovšem celý výzkum z r. 1958 ztrácí smysl, už jen z hlediska nemalých investic původně do něj vložených. Jeho realizace měla význam nejen pro dějiny Mongolska, ale i pro reputaci české vědy, a lze jej proto do určité míry chápat i jako dlouhodobý dluh české vědy v rámci světového bádání.

Literatura

Jisl, L. 1958: Předběžná zpráva o výsledcích první československo-mongolské expedice v Chöshöo-cajdam 19. 7. – 14. 9. 1958 (nepubl. archivní materiál).

Jisl, L. 1959a: První československo-mongolská archeologická expedice, *Nový Orient* XIV, 172-173.

Jisl, L. 1959b: Po stopách mongolsko-sibiřských Turků, *Dějiny a současnost* 4, 24-26.

Jisl, L. 1959c: Čsl.-mongolská archeologická expedice, *Věstník ČSAV* č. 68, 162-168.

Jisl, L. 1959d: Referáty o pracovních výsledcích československých archeologů za rok 1958, I, *Liblice* 153-159.

Jisl, L. 1960a: Výzkum Külteginova památníku v Mongolské lidové republice, *Archeologické rozhledy* 12, 86-113.

Jisl, L. 1960b: Vorbericht über die archäologische Erforschung des Kültegin's Denkmals durch die tschechoslowakisch-mongolische Expedition des Jahres 1958, *Ural-altaische Jahrbücher* 27, 65-77.

Jisl, L. 1961: Archeologické památky v Mongolské lidové republice, *Archeologické rozhledy* 13, 49-81.

Jisl, L. 1997: The Orkhon Türks and Problems of the Archaeology of the Second Eastern Türk Kaganate. *Annals of the Náprstek Museum Praha* 18 (části disertační práce Lumíra Jisla publikované post mortem ve spolupráci V. Jislové a J. Šímy).

Šmahelová, L. – Pohl, E. 2009: Remarks to a surface collection of artefacts from Khöshöö-Tsaidam and Karakorum collected by the Czechoslovak-Mongolian expedition to the Orkhon valley of the year 1958. *Annals of the Náprstek Museum* 30, 45-70.

Summary

The past and present of the Czech-Mongolian expedition

The article addresses the results of the Czechoslovak-Mongolian archaeological project in Khöshöö-Tsaidam, Mongolia, in 1958. The idea for the first international scientific co-operation of the Institute of Archaeology in Prague was formulated by then director of the Institute, Jaro-slav Böhm, who named Lumír Jisl, the renowned Czech scholar of oriental studies and an archaeologist, as a research leader. Excavations uncovered one of the local Turkish memorials, which belongs to Prince Kültegin, leader of the Eastern-Turkish Kaganate army, who died in 731 A.D. Erected on his brother Bilgä-khan's initiative by Chinese craftsmen on 1 August 732 A.D., the memorial is an analogical type to Bilgä-khan's later memorial located nearby. The area has a rectangular shape with an east-west orientation, an entrance facing the east with a row of stone statues of defeated enemies – balbals. The inner area surrounded by a ditch and wall looked like a paved square divided by individual construction features along the east-west axis. Originally located behind the entrance door with sculptures of two rams facing each other was a small water basin, perhaps for ritual purgation. Further to the west a stone turtle carried a dedication funerary stele with a bilingual Turkish-Chinese inscription describing the life and acts of Prince Kültegin. Leading from this point to the central funerary temple was probably a passageway of marble statues of worshippers, the fragments of which were scattered all around the surface at the time of the excavations. The central temple stood on a pedestal accessible from the east and west side by paved stairs. Inside was a small shrine with a marble altar, statues of Kültegin, his wife, two priests and three sacrificial pits – probably a place of worship and personality cult. Behind this temple in the western part of the monument area was a „sacrificial stone“ with a central opening; this was supposed to be the prince's burial place, but this hypothesis was never confirmed.

Research remained unfinished due to many obstructions, and later the whole idea collapsed due to the premature death of Lumír Jisl in 1969; only a preliminary report was written and a few articles published on this topic. The findings stayed in Ulaanbaator without proper documentation; this is to be produced at the present time. The main types of pottery had been drawn and in the meantime research documentation has been kept in Prague archives.

Turkish monuments at the Khöshöö-Tsaidam site are very important, not only due to their philological and archaeological value. Solving questions connected with the site would shed more light on Turkish history, society and customs, and perhaps would help explain the importance and role of the Orkhon valley in a broader historical context.

Tento příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru č. AV0Z80020508. Část výstupů a dokumentace archeologického materiálu vznikla v r. 2008 za podpory Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze z prostředků grantového projektu GRANTY/2008/548.

■ Obr. 13. Letadlo odváží nemocné členy expedice do nemocnice v Cecerlegu. Foto A. Kleibl, archiv ARÚP FT-21260.